

6 Morfosintaksinis posesyvumo žymėjimas: vidinė ir išorinė posesyvumo raiška*

Loreta Vaičiulytė-Semėnienė

6.0. Įvadas

6.0.1. Posesyvumo sąvoka ir tipai

Posesyvumas yra universali kalbinė-semantinė kategorija, kuri semantiiniu požiūriu apima skirtingus posesyvinius (priklausomybės) santykius. Siaurąja prasme posesyvumas suprantamas kaip nuosavybės (turėjimo) santykis tarp dviejų objektų, kurių vienas yra *posesorius* (tas, kas ką nors teisėtai turi) (pvz., *JONO laimė*), o kitas posesoriaus priklausinys, arba *posesumas* (tai, kas kieno nors turima, kas yra posesoriaus nuosavybė) (pvz., *mano NAMAS*). Posesyvumą suvokiant plačiau, be jau minėto nuosavybės santykio, šiai sąvokai priskiriami (i) giminystės (plg. *MANO mama*); (ii) visumos-dalies (plg. *MANO ranka*; *MEDŽIO šaka*); (iii) daikto ir jo požymio (ypatybės) (plg. *ŽMOGAUS amžius*; *JONO laimė*); (iv) daikto ir vietos ar laiko (plg. *NAMO gyventojai*; *šios DIENOS rytas*); (v) dalyvio ir įvykio (plg. *ONUTĖS kelionė* (apie tokio tipo junginių interpretaciją plačiau žr. šiame rinkinyje Jurgio Pakerio straipsnį apie nominalizacijas ir ten teikiamą literatūrą¹)) bei kiti santykiai². Posesyvumo prototipą sudaro nuosavy-

* Straipsnis yra 2005 metų stažuotės Vokietijoje (Oldenburgas, Carl von Ossietzky universitetas) rezultatas. Autorė nuoširdžiai dėkoja stažuotės vadovui Gerdui Hentscheliui už visokeriopą pagalbą ir patarimus. Dėkoju stažuotę finansavusiems Vokietijos *Alexander von Humboldt-Stiftung* ir *Gemeinnützige Hertie-Stiftung*. Už kritiškas pastabas ir pasiūlymus esu dėkinga Axeliui Holvoetui, Rolandui Mikulskui ir Jurgiui Pakeriui.

¹ Apie tai dar žr. Holvoet, Judžentis (2005a: 22t, 35t).

² *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje* (Ambrasas, red., 1994: 558; plg. Ambrasas, ed., 1997: 562t) priklausymo reikšmės daiktavardiniais junginiams priskiriami visumos-dalies (*žmogaus ranka*, *klevo lapas*), nuosavybės (*tėvų sodyba*, *valstybės miškas*), giminystės santykiai. Čia pat aptariami ir tokie daiktavardiniai junginiai, kaip: *mūsų dienos*, *jų draugystė*, *kieno kaltė*, *kažkieno žodis*, *kieno nors patarimas*. Rusų kalba parašytoje lietuvių kalbos gramatikoje (Ambrasas, red., 1985: 514) visumos-dalies priklausomybės junginiams skiriami ir *įstaigos skyrius*, *gamyklos darbininkas*. Tritomės lietuvių

bės, giminystės ir visumos-dalies santykiai. Prototipiškai posesorius yra gyvas padaras, arba, konkrečiau sakant, žmogus, o posesumas – negyvas daiktas. Gyvumo atžvilgiu „nukrypimai“ nuo posesyvumo prototipo yra akivaizdūs (plg. *MEDŽIO šaka; mano MAMA*). Tarp tokio tipo konstrukcijų, kaip: *mano mama* ir *mano namas*, esama ir kitokio skirtumo, kuris literatūroje aptariamas kaip *neatskiriamas* (angl. *inalienable*) vs. *atskiriamas* (angl. *alienable*) posesyvumas atitinkamai. Neatskiriamas posesyvinis santykis yra tarp posesoriaus ir posesumo, kuris negali pasikeisti ar būti suvokiamas vienas be kito. Kitaip sakant, jei aš turiu mamą, vadinasi, esu jos vaikas, ir šis tarpusavio priklausomybės santykis nėra keičiamas. Atskiriamas posesyvumas yra santykis tarp posesoriaus ir posesumo, atsiradęs esant tam tikroms daugiau ar mažiau atsitiktinėms aplinkybėms, kurios gali pasikeisti (ne)paisant asmens norų (plačiau apie posesyvumą žr. Taylor 1999: 300–303; Heine 1997; Koptjevskaja-Tamm 2003).

Klausimų gali kilti dėl tokio tipo posesyvinių konstrukcijų, kaip *namo savininkas*, interpretavimo. Kas šiame junginyje yra posesorius, o kas – posesumas; kitaip sakant, ar namas turi savo savininką ar atvirkščiai? Posesorius paprastai eina daiktavardinio junginio priklausomuoju dėmeniu ir žymimas posesyviu kilmininku. Tuo remiantis galima teigti, kad junginyje *namo savininkas* posesorius yra namas, panašiai kaip ir konstrukcijoje *namo langas*. Tokiai interpretacijai neprieštarautų ir posesyvinė konstrukcija *namas pagaliau turi savo gyventojus ir savininką*, panašiai kaip: *namas turi tuziną langų*, bet **tuzinas langų turi namą*. Kita vertus, daiktavardį *savininkas* laikyti posesoriumi leistų jo reikšmė „nuosavybės turėtojas“, kuri iš prigimties yra santykinė, t. y. apibrėžiama per santykį su kitais objektais. Argumentai už *savininko* kaip posesoriaus interpretaciją galėtų būtų ir tai, kad pastarasis daiktavardis reiškia gyvą (žmogų!) padarą ir pagrečiui *namo savininkas* vartojama konstrukcija *savininko namas* (plg. *savininkui priklausau namas*), kur daiktavardis *savininkas* žymimas posesyviu kilmininku. Kuo šios konstrukcijos skiriasi? Kaip

kalbos gramatikos autoriai (Ulvydas, red., 1976: 185–191), be jau minėtų *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje* skiriamų priklausymo reikšmės junginių, jiems priskiria junginius, žyminčius (i) daikto kilmę ar šaltinį (*aviečių sultys, žuvų taukai, arklio pėda*), (ii) daiktą ir jo ypatybę (*žmogaus gyvastis, žodžio reikšmė*), pavaldumo ir socialinius santykius (*instituto direkcija, direktoriaus sekretorė*). Vitas Labutis (1998: 92) apibrėždamas priklausomybės (posesinius) junginius teigia, kad jie parodo, kam daiktas priklauso kaip nuosavybė, kieno jis yra dalis, su kuo susijęs giminystės, juridinės priklausomybės ir pan. santykiu.

galima būtų spręsti jose posesoriaus skyrimo dilemą? Atsakyti į klausimus galėtų padėti kognityvinėje lingvistikoje vartojama *atskaitos taško* (angl. *reference point*) samprata, kurios pagrindinė mintis yra tokia: norėdami konkrečiau nusakyti vieną daiktą, jį apibrėžiame (apibūdiname) pasitelkdami kitą daiktą, kuris yra klausytojo lengviau identifikuojamas nei pirmasis. Kitaip sakant, kalbėtojas apibūdina nežinomą (mažiau žinomą) daiktą, pasitelkdamas kitą daiktą, kuris yra žinomas (identifikuojamas) tiek kalbėtojui, tiek klausytojui; tokiu būdu palengvinama nežinomo daikto identifikacija. Kalbant apie posesyvinės konstrukcijas, atskaitos tašku paprastai yra posesorius, leidžiantis lengviau identifikuoti per jį apibrėžiamą daiktą, t. y. posesumą. Pavyzdžiui, kalbėtojas vartodamas posesyvinę konstrukciją *mano sesuo* tuo pačiu pasako klausytojui, kad kalbama ne apie bet kurią kažkieno seserį, bet apie kalbėtojo seserį, kuri klausytojo identifikuojama (nustatoma jos unikali referencija) per santykį su kalbėtoju kaip referentišku (unikaliu) apibrėžtu daiktu. Labiau referentiško ir apibrėžto daikto pasirinkimas posesoriumi kaip atskaitos tašku grindžia ir tai, kad posesyvinės konstrukcijos paprastai nepasiduoda inversijai; jei sakoma: *mano ranka, Jono mašina, Onutės laimė*, tai neįmanoma – **rankos aš, *mašinos Jonas, *laimės Onutė*. Grįžtant prie posesyvinių (i) *namo savininkas* ir (ii) *savininko namas* junginių, matyti, kad jie gali būti inversiniai (angl. *reversible*). Vadinasi, galima manyti, kad jų žymėjimas susijęs su atskaitos taško, t. y. posesoriaus, pasirinkimu: (i) atveju *namas* yra suprantamas kaip posesyvinės konstrukcijos posesorius, per *namo* referenciją yra apibrėžiamas savininkas – posesumas; (ii) atveju – atvirkščiai. Šią mintį grindžia tokie pavyzdžiai: (i) *Mokyklą radome nepaliestą, neišdraskytą. Viename namo gale, nuo kelio pusės, buvo mokyklos klasė. Iš jos vedė durys į NAMO savininko – žydėlio virtuvę (KT)*; (ii) *Savivaldybės meras privalo priimti sprendimą, kad buvusio SAVININKO gyvenamasis namas, jo dalis, butas išperkamas tuo atveju, kai jame gyvena nuomininkai (KT)*³. Remiantis atskaitos taško kriterijumi, apie daiktavardį *namas* kaip posesorių iš principo galima kalbėti ir *namo gyventojai*

³ Skirtingai nei lietuvių kalboje, kur daiktavardinio junginio priklausomojo dėmens kaip posesoriaus interpretacija susijusi su atskaitos tašku ir žymėjimu kilmininku, esama kalbų (pvz., semitų kalbos), kuriose skirtumas tarp pagrindinio (posesumo) ir priklausomojo (posesoriaus) junginio dėmens žymimas pagrindinio dėmens formoje. Plačiau apie tai žr. Holvoet, Judžentis (2005a: 22t).

atveju⁴. Žinoma, pastarasis atvejis nėra toks tipiškas, kaip *namo sienos*, ir čia namo kaip posesoriaus interpretaciją galėtų riboti daiktavardžio *gyventojas* daryba ir reikšmė „kas kur gyvena“, implikuojanti vietos nurodymą ir tuo pačiu junginiui aplinkybinę (vietos) reikšmę, kita vertus, jei yra pripažįstama, kad tokie daiktavardiniai junginiai, kaip *miesto centras*, *kaimo ganyklos*, yra posesyviniai⁵, tai, regis, *namo gyventojas* yra ne ką mažiau posesyvinis, nei aplinkybinis⁶. Taigi posesoriumi kaip atskaitos tašku gali eiti daiktavardis, kuris yra suvokiamas kaip (labiau) referentiškas ir apibrėžtas nei kitas su juo susijęs daiktavardis (posesumas), konkrečiau sakant, kilmininku žymimu posesoriumi gali eiti referentiškas, apibrėžtas daiktavardis (daiktavardiškai vartojamas žodis), kurio referentiškumas ir apibrėžtumas palengvina prieinamumą (angl. *accessibility*) identifikuoti posesumą.

Jau užsiminta, kad posesyviniai visumos-dalies junginiai paprastai nėra inversiniai. Kitaip sakant, daikto visumos dalį nusakantis daiktavardis negali būti junginyje žymimas kilmininku ir tokiu būdu būti atskaitos tašku – posesoriumi, t. y. dalis (posesumas) paprastai yra identifikuojama per visumą (posesorių) (plg. *namo langas*, *lango namas). Tačiau kognityviniu požiūriu *langas* kaip labiau referentiškas ir apibrėžtas daiktas gali būti pasirenkamas atskaitos tašku (angl. *cognitive reference point*). Gali kilti klausimas, kaip tokiais atvejais žymimas visumą nusakantis žodis – posesorius. Matyti, kad tokiais atvejais posesyviniai visumos-dalies junginiai tampa susiję su aplinkybiniais junginiais. Konkrečiau kalbant, jei tokio tipo junginiuose, kaip *namo langas*, atskaitos tašku pasirenkamas *langas*, visumą nusakantis daiktavardis – *namas* – reiškiamas aplinkybiniu linksniu – vietininku, plg. *Pastelinių spalvų keramines plyteles vonioje tarsi įrėmina langas PALUBĖJE* (plg. *PALUBĖS langas*) (KT). Tarpinę

⁴ Tokio tipo daiktavardiniai junginiai, kaip: (i) *kalnų erelis*, *miesto žmogus*, *gatvės žibintas*, *Afrikos smėlynai*, (ii) *žiemos saulė*, *pavasario rytas*, *ryto rasa*, lietuvių kalbotyroje neretai aptariamai kaip pažymimieji (atributiniai), turintys (i) vietos arba (ii) laiko reikšmę (Ambrasas, red., 1994: 560; plg. Ambrasas, red., 1985: 518; Ambrasas, ed., 1997: 566). Vitas Labutis (1998: 71, 90tt) linkęs manyti, kad tokiuose daiktavardiniuose junginiuose, kurių pagrindinis dėmuo yra konkretus daiktas, pvz., *kalnų erelis*, *miesto žmogus*, *žiemos saulė*, aplinkybinę reikšmę stumia atributinė reikšmė.

⁵ Plg. 2 išnašą.

⁶ Plg. angl. *the city's inhabitants*; *the inhabitants of the city*, kur prepoziciniu daiktavardžiu reiškiamas posesorius; dar plg. rus. *Petin dom*; *dom pianista*, kur posesoriaus vieta posesumo atžvilgiu susijusi su posesoriaus apibrėžtumu.

tokių vietininkų poziciją tarp tipiškų kilmininku reiškiamų posesyvinių visumos-dalies junginių ir tipiškų vietininku reiškiamų aplinkybinių junginių (plg. *ašara akyje*) rodytų tokie pavyzdžiai, kur vietininku reiškiamas daikto (didesnė) visuma įkeliama į daiktavardinį junginį, pvz., *Rytą rastas išmuštas ugniagesių poilsio kambario TREČIAME AUKŠTE langas* (KT); (plg. *Jos buvusio kambario langas ANTRAME AUKŠTE pridengtas užuolaidėle* (KT); *ANTRO AUKŠTO kambario langas*) (dar plg. toliau).

6.0.2. Posesyvumo sintaksinė raiška

Aptariant posesyvines konstrukcijas sintaksės požiūriu kalbama apie predikatinę ir nepredikatinę raišką. Predikatinis (veiksmažodinis) posesyvumas sudaro pagrindinę sakinio predikaciją, posesyvinis santykis sakinyje reiškiamas vadinamosiomis (i) *turėjimo* ir (ii) *priklausymo* konstrukcijomis, pvz., (i) *Jonas turi automobilį*; (ii) *Automobilis priklauso Jonui*; *Automobilis yra Jono*. Predikatinės posesyvinės konstrukcijos tarpusavyje skiriasi posesoriaus ir posesumo žymėjimu gramatinių funkcijų ir apibrėžtumo atžvilgiu. (i) atveju posesorius sakinyje eina subjektu, kuris paprastai yra apibrėžtas, posesumas – objektu, kuris yra neapibrėžtas. Kaip matyti, (ii) atveju gramatinės posesoriaus, kuris gali būti tiek apibrėžtas, tiek neapibrėžtas, ir posesumo, kuris dažniau (bet nevisada) yra apibrėžtas, funkcijos paskirstomos atvirkščiai (plačiau žr. Heine 1997: 25tt; dar plg. toliau). Toliau straipsnyje atsiribojama nuo predikatinio posesyvumo ir kalbama apie nepredikatinį posesyvumą⁷.

Nepredikatinis posesyvumas nesudaro pagrindinės sakinio predikacijos; posesyvinio santykio predikacija reiškiamą žemesniame lygmenyje (angl. *downgraded predication*) vidinio arba išorinio posesyvumo konstrukcijomis⁸.

⁷ Straipsnyje konkrečiau neaptariamas ir atskiru (daiktavardiškai vartojamu) žodžiu reiškiamas posesyvumas (pvz., *Matyta RAUDONPLAUKĖ antrą kartą taip ir nepasirodė*). Nekalbama ir apie tokius modifikavimo ryšius susietus atributinius junginius, kurių posesyvinė reikšmė yra antrinė arba periferinė (plg., *RAUDONPLAUKĖ mergina*; *mergina RAUDONAIŠ PLAUKAIS*). Nuo pastarųjų daiktavardinių junginių atsiribojama laikant juos netipiniais arba periferiniais posesyvumo raiškos atvejais, nors ir pripažįstama, kad semantiniu požiūriu tarp tipiškų ir netipiškų posesyvumą reiškiančių konstrukcijų esama laipsniško perėjimo.

⁸ Johan van der Auwera ir Andrej Malchukovas (2005: 398t), atsižvelgdami į tai, ar vardažodžiu (būdvardžiu) reiškiamą pagrindinę sakinio predikaciją ar ne, kalba apie depiktyvų (laisvųjų predikatyvų,

Vidinis posesyvumas (angl. *internal possession*) reiškiamas atributiniame daiktavardiniame junginyje, kurio priklausomasis dėmuo – valdinyš arba modifikatorius – žymimas adnominaliniu kilmininku arba (rečiau) derinamuoju su pagrindiniu dėmeniu – valdančiuoju ar modifikuojamuoju žodžiu – linksniu (plg. *mano mama, tėvo švarkas; tavo/tava laimė*)⁹. Tokių daiktavardinių junginių priklausomasis dėmuo dažnai vadinamas vidiniu posesoriumi (angl. *internal possessor*; vok. *interner Possessor*).

Posesyvinį santykį reiškiant išoriškai (angl. *external possession; possession promotion*), posesorių būdinga žymėti naudininku (angl. *external possessor*; vok. *externer Possessor*), pvz., *mama plauna vaikui rankas*. Skirtingai nei posesyvumą reiškiant predikatiškai, išorinio posesyvumo atveju naudininkas nėra betarpiškai lemiamas, t. y. reikalaujamas, predikato (plg. *mama plauna langus*). Kita vertus, nors akivaizdu, kad paties posesyvinio santykio esama tarp dviejų vardažodžių, toks naudininku žymimas posesorius (*vaikas*) neįeina ir į daiktavardinį junginį, kitaip nei konstrukcijoje *mama plauna vaiko rankas*. Kitaip sakant, išorinio posesyvumo konstrukcijos yra tarpinės tarp atributinių ir predikatyvinių; funkcinio požiūriu jos yra artimesnės posesyvinės reikšmės daiktavardiniame junginiui, sintaksiškai toks posesoriaus naudininkas yra už daiktavardinio junginio ribų, t. y. jis susijęs su predikatu, tačiau nėra predikato reikalaujamas sakinio narys ir posesyvinis santykis nesudaro pagrindinės predikacijos. Sintaksiniu požiūriu tokį laisvojo sakinio nario statusą turintį posesoriaus naudininką patogumo dėlei galima būtų vadinti *laisvuoju naudininku* (vok. *freier Dativ*)¹⁰.

pagal Holvoet 2003a: 73t) tarpinę poziciją tarp predikatiškai ir atributiškai vartojamų vardažodžių. Dar apie tai plg. Holvoet (2003a: 73t).

⁹ Apie naujai rašomai gramatikai siūlomą sintaksinių ryšių – valdymo ir modifikavimo – sampratą plačiau žr. Holvoet, Judžentis (2003a: 11-35; 2005a: 11-38). Ten pat plg., kaip tradiciškai suprantami sintaksinių ryšių tipai. Dėl terminų *valdantysis žodis, valdinyš, modifikuojamasis žodis, modifikatorius* plačiau žr. Holvoet, Judžentis (2003a: 14).

¹⁰ Čia iš principo laikomasi ankstesniame straipsnyje rinkinyje naujai rašomai gramatikai siūlytos išorinio posesoriaus sintaksinės interpretacijos (plačiau žr. Holvoet, Čizik-Prokaševa 2005: 84tt). Tačiau klausimas, ar išoriškai reiškiant posesyvumą naudininkas sintaksiškai yra susijęs su predikatu (veiksmažodžiu), ar ne tik su juo, literatūroje sprendžiamas skirtingai. Pavyzdžiui, *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje* (Ambrazas, red., 1994: 604) laikomasi nuomonės, kad „sintaksiškai jis [t. y. naudininkas] siejamas su veiksmažodžiu ir daiktavardžiu.“ Tritomės lietuvių kalbos gramatikos autorių (Ulyvydas, red., 1965: 193) teigimu, „tokį daiktavardžių naudininką galima vadinti objekto naudininku. Sakinyje jis atlieka papildinio funkcijas.“ Tačiau nepaisant to, kad toks naudininkas sintaksiškai siejamas su predikatu, jis prilyginamas tokiems naudininkams, kurie yra predikato valdomi, t. y. reikalaujami,

Toliau straipsnyje kalbant apie nepredikatinės posesyvinės konstrukcijos trumpai aptariama posesyvinės reikšmės sąsaja su kitomis (pvz., beneficentine) reikšmėmis (žr. 1.), daugiau dėmesio skiriant morfosintaksinio žymėjimo pasirinkimui įtakos darančių semantinių (žr. 2.) ir gramatinių veiksnių (žr. 3.) aptarimui. Iš sakinių (1)–(3) matyti, kad, be tų atvejų, kai posesyvinis santykis reiškiamas arba atributiniu kilmininku (žr. sakinį (3)), arba laisvuju naudininku (žr. sakinį (1)), esama atvejų, kai posesyvumas iš principo gali būti pasakomas tiek atributiškai, tiek išoriškai (plg. sakinį (2)). Kitaip sakant, sintaksiniu požiūriu nepredikatinei posesyvumo raiškai būdinga tam tikra gradacija.

- (1) *Dukrytė pasiskundė: MAN va čia* (plg. ?*MANO*) *PILVUKĄ skauda*. KT
- (2) *Tuo tarpu BENUI* (plg. *BENO*) *NUOTAIKA visai subjuro*. KT
- (3) *Jo* (plg. ?*JAM*) *VEIDE išnyko šypsenukė*. (Sližienė 1998: 19)

6.1. Posesyvinės reikšmės sąsajos su kitomis reikšmėmis

Tais atvejais, kai iš principo be didesnių apribojimų galima pasirinkti vieną iš posesyvinio santykio raiškos būdų (atributinis kilmininkas vs. laisvasis naudininkas) (plg. sakinį (2)) ir tas pasirinkimas koreliuoja su aibe semantinių ar gramatinių veiksnių ir hierarchijų (žr. toliau), posesyvumą reiškiant laisvuju naudininku neretai posesyvinė reikšmė persipina su kitomis – beneficentine, adverbialine ar pan. – tos pačios konstrukcijos reikšmėmis, plg., *Jiems vištas išvogė; Jis sugrąžino man knygas; Kaip gaila, man vaza sudužo* (plg. toliau).

Atsižvelgiant į tai, kad naudininkui sakinyje yra būdinga beneficiento (paprastai asmeniui daromos (ne)naudos funkcija, plg. *Mama davė vaikui obuolį*) ar eksperienčerio (psichinės ar fizinės būsenos patyrėjo, plg. *Man bloga; Man linksma; Man skauda*) funkcija, literatūroje dažnai laikomasi nuomonės, kad tais atvejais, kai posesorius reiškiamas išoriškai,

pvz., *Žmogui atsitiko nelaimė, įklimpo ir parvirto*. Nijolės Sližienės (1994: 39) manymu, toks naudininkas veikiausiai nėra veiksmoždžio valentinis palydovas (t. y. nėra predikato reikalaujamas), „o viso sakinio sintaksinės struktūros elementas, reiškiantis veiksmu suinteresuotą asmenį ar daiktą, kuriam kas nutinka (beneficientą). Veiksmoždžių valentingumo atžvilgiu jis laikytinas laisvuju nariu“. Dar šiuo klausimu dar plg. König (2001: 971); Haspelmath (1999: 109, 120); Kerevičienė (2004: 25tt); Holvoet (2001); Šukys (1998); Fraenkel (1928).

naudininkui tuo pačiu būdinga ir beneficento funkcija¹¹. Pripažįstant tai, kad funkcinio požiūriu sakiniuose, kur tuo pačiu pasakoma kieno (ne)naudai atliekamas arba vyksta predikatu reiškiamas veiksmas ar pasakoma asmens (ar gyvo padaro) būseną, posesyviniam santykiui žymėti nežymėtas arba mažiau žymėtas turėtų būti naudininkas, čia laikomasi nuomonės, kad esama ir neutralizacijos atveju; posesyvinės konstrukcijos su naudininku yra tarpinės arba, konkrečiau sakant, persipina (angl. *overlap*; vok. *Überlappung*) su tipiškais naudininkui būdingomis konstrukcijomis. Palyginkime sakinius:

- (4) *Žinote, ką jis dabar daro? Ogi valosi purvą nuo savo šonų* MAN Į BATUS. KT
- (5) *Kam užkliuvo Didžgalvis, kuris susirūpinęs prie mažo langelio greit ir pigiai taisė* ŽMONĖMS BATUS IR KALIOŠUS? KT
- (6) *Gera žmona ta, kuri nuolanki vyrui ir jo mamai, darbšti ir moka virti plovą. Žmonos pareiga – grįžusiam vyrui nuauti batus ir nuplauti kojas.* KT
- (7) *Gaidys užėjo pas Žaleniakienę, kurios du sūnūs stribavo. Nė nepajuto, kai buvo apsupti. Supratę, kad gyvi neišliks, vyrai peiliais suaižė savo batus ir uniformas – kad neatitektų priešui.* KT
- (8) *Vladas išnešė mano batus pas batsiuviį pataisyti, o mane pačių pavalgydino ir paguldė į didelę lovą už spintos.* KT

Paprastai rūbai – šiuo atveju, batai – priklauso kažkam, jie yra kieno nors nuosavybė, t. y. tarp rūbų ir žmogaus esama posesyvinio santykio, kuris, kaip matyti iš sakinių (4)-(8), vienais atvejais reiškiamas posesyvinio naudininku (žr. sakinius (4)-(6)), kitais atvejais kilmininku (žr. sakinius

¹¹ Kaip rašoma *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje* (Ambrazas, red., 1994: 513; plg. Ambrazas, ed., 1997: 506tt; Ulvydas, red., 1965: 193): „Naudininku pasakomas asmuo arba daiktas, kurio interesais – naudai ar nenaudai – atliekamas veiksmas, kuriam kas nors skiriama ar kurio atžvilgiu reiškiasi kokia nors ypatybė“. „Savybinis naudininkas, dažniausiai reikšdamas asmenį, kartu rodo tam tikrą jo suinteresuotumą veiksmu, jo dalyvavimą pačiame veiksmo“ (Ambrazas, red., 1994: 604). Anot Aldonos Paulauskienės (1989: 104t), naudos / nenaudos reikšmė būdinga visiems naudininko vartojimo atvejams, tik ne visur ji esanti vienodai ryški. Tais atvejais, kai vietoj posesyvinio kilmininko vartojimas naudininkas, juo taip pat reiškiamas objektui daroma nauda ar žala. Šiuo klausimu plg. dar Šukys (1998: 156t, dar žr. 125t): „jis [naudininkas, turintis priklausymo reikšmės atspalvį] yra artimas pažymimajam priklausymo kilmininkui, bet vis dėlto reiškia ne tiek priklausymą, kiek to priklausymo svarbą objektui, krypimą į objektą“. Ir „šitokie naudininkai būdingiausi su žodžiais, reiškiančiais kūno dalį, kai kalbama apie asmenis ar kokius kitus gyvus padarus. Čia visur svarbiau, kas kam atsitinka, o ne kas kam priklauso“ (Šukys t. p.: 156). Dar plg. 8 išnašoje Sližienės nuomonę.

(7), (8)). Kalbinėje literatūroje¹² dažnai keliama mintis, esą aptariamuoju atveju pasirenkant naudininką ar kilmininką svarbu tai, ar kalbamoje situacijoje rūbo posesorius vilki jį, ar ne: teigiama, kad naudininkas vartojamas tuomet, kai posesorius vilki rūbą. Kitaip sakant, tais atvejais, kai posesorius vilki rūbą ir kažkas tam rūbui daroma ar atsitinka, naudininku pasakomas ne tik to rūbo posesorius, bet tuo pačiu ir jam daroma (ne)nauda, t. y. posesoriaus naudininkas čia persipina su beneficento naudininku. Remiantis tuo, galima būtų teigti, kad sakinyje (5) naudininku veikiausiai reiškiamas beneficentas, o sakiniuose (4), (6) posesyvinė reikšmė persipynusi su beneficento reikšme. Bet tuo pačiu iš sakinių (7), (8) matyti, kad tai, ar tam tikroje situacijoje posesorius avi batus, ar ne, nėra lemiamas veiksnys posesyvinės konstrukcijos žymėjimui; ryškesnė ar ne tiek beneficento – (ne)naudos – reikšmė gali būti perteikiama ir posesyvinio kilmininku.

Regis, tai neturėtų stebinti. Atributinis kilmininkas, kuriuo prototipiškai būdinga reikšti posesorių, semantiniu požiūriu persipina ir su argumento statusą turinčiu beneficento naudininku. Tokiais atvejais beneficento naudininkas sintaksiškai yra „pažemintas“ ir semantiškai įtrauktas į posesyvinės reikšmės daiktavardinį junginį, plg.:

- (9) *Nuo vaikystės kažkas man vis šnabžda į ausį tvirtą ir į amžinybę kviečiančią tiesą: „Nebijokite tų, kurie žudo jūsų kūnus, bet negali atimti¹³ JŪSŲ (plg. JUMS) sielos“.* KT

¹² Žr., pvz., Pete (1979: 420); Levine (1986: 441tt); Šukys (1998: 156t).

¹³ Nijolė Sližienė (1994: 110) aptardama veiksmažodžio *atimti*, padaryti, kad kas netektų ko' valentingumą, skiria tris būtinuosius jo valentinius aktantus, reiškiamus vardininku, galininku ir prielinksnine iš konstrukcija su kilmininku. Ji teigia, jog „norint pabrėžti, kad veiksmas palietė minimo asmens interesus, vietoj išGen vartojamas *Dat* [B], pvz., *Alachas atėmė jam pačią [...]; Jam atėmė gyvybę.*“

Iš turimų duomenų matyti, kad naudininkas ypač dažnas tais atvejais, kai tiesioginiu objektu einantis žodis susijęs su naudininku posesyvinio neatskiriamuoju dalies-visumos santykiu, pvz.: *Žmogus pats nori atimti SAU GYVYBĘ ir turi šio elgesio motyvus.* KT; *Jsižeidusi Atėnė atėmė JOMS PROTA.* KT Tuo tarpu išGen konstrukcija įprasta, kai tarp tiesioginio objekto ir prielinksninės konstrukcijos esama posesyvinio santykio, kuriuo pasakoma daikto, objekto priklausomybė žmogui (vok. *Verfügungsr-elation*), pvz.: *Valios pavergti kitą ir atimti iš JO TAI, kas jam priklauso, niekadosis nepristinga.* KT; *Jeigu žinia apie gimusių žydų karalių iš Dovydo giminės negalėjo išgąsdinti pasenusio Erodo, kad šis vaikas gali atimti iš JO KARALYSTĖ, tai visa kita dėl jo dinastijos.* KT (bet plg.: *Trečias stambaus sudėjimo vyras vis murmėjo, kad jį apgavo, atėmė JO ŽEMĖ.* KT). Tai leistų teigti, kad lietuvių kalboje posesyvinio santykio tarp gyvo padaro kaip visumos ir jo (kūno) dalies, jo vidinės ar fizinės būsenos (esaties) posesumas yra suvokiamas kaip artimesnis posesoriui (vok. *in EGO-Nähe*) nei, pavyzdžiui, daikto turėjimo, jo priklausomybės asmeniui ar giminystės santykių raiškos atveju, plg. *Tokį tikrai vertėjo iškastruoti, kad neveistų šiam pasauliui į save panašių. Iš TOKIO tikrai derėjo atimti JO DUKRĄ SANDRĄ.* KT

- (10) *Sugrąžink¹⁴ pagaliau MANO KNYGAS.*
 (11) *Norėčiau susigrąžinti SAVO KNYGAS.*

Esama ir posesyvinės reikšmės naudininko vartosenos ribojimų. Pavyzdžiui, galima pasakyti *Vaikas nudegino man* (plg. *mano*) *plaukus*; nes čia akivaizdus visumos ir dalies santykis. Tačiau vargu ar sakoma: *Vaikas sudegino *man* (plg. *mano*) *nukirptus plaukus*, – čia posesyvinės reikšmės naudininko pavartojimą riboja faktas, kad plaukai jau nebepriklauso kūnui¹⁵. Posesyvinėse konstrukcijose, kuriomis reiškiamas neatskiriamas dalies-visumos santykis tarp gyvo padaro ir jo kūno dalies, naudininku tuo pačiu paprastai reiškiamas ir tos kūno dalies „naudotojas“. Panašiai būdinga (bet nebūtina) reikšti drabužio ir jo „nešiotoją“ santykį. Mintis, kad posesyvinio naudininko vartojimas netiesiogiai susijęs su posesumo „artumu“ posesoriui (pastarąjį su pirmuoju dar sieja „naudotojo“ ir „nešiotoją“ santykis), kitaip sakant, su neatskiriamuoju (angl. *inalienable*) posesyvumu, leistų teigti, kad tais atvejais, kai šis „artumo“ ir tuo pačiu priklausomybės santykis nutrūksta, naudininku žymimas ne posesyvinis, bet beneficentinis santykis, plg.:

- (12) *Nežinia kodėl Grafas pajuto keistą, nesuvokiamą pavojų. – Ei, gal padėtum, – paprašė jo uždusęs vaikinai. – MAN ką tik išspjovė APENDICITĄ, – nervingu, tačiau apsimestinai abejingu balsu burbtelėjo Grafas, instinktyviai sugniauždamas kišenėje kastetą. KT*

6.2. Semantiniai požymiai, darantys įtaką posesyvinio santykio žymėjimui

6.2.1. Gyvumo hierarchija

Tiek lietuvių kalbininkų, tiek tipologinėje literatūroje ne kartą minėta, kad posesyvinio naudininko vartojimui įtakos turi posesoriaus gyvumas¹⁶. Haspelmathas (1999: 113t) skiria gyvumo hierarchiją – 1/2 ASMENS ĮVARDIS > 3 ASMENS ĮVARDIS > TIKRINIS VARDAS > GYVAS PADARAS > NEGYVAS DAIKTAS – ir teigia:

¹⁴ Sližienė (1994: 216) veiksmažodį *grąžinti* „atiduoti atgal“ aprašo kaip trivalentį: skiriami trys būtinieji valentiniai aktantai, reiškiami vardininku, galininku ir naudininku (atliekančiu beneficentio funkciją), pvz., *Mes grąžinome kaimynui skolą, arklį*.

¹⁵ Tiesa, naudininkas čia įmanomas, jei kalbamoje situacijoje pabrėžiama, kad vaikas sudegino nukirptus (nebūtinai *mano*) plaukus *mano* naudai, pavyzdžiui, kalbančiojo paprašytas.

¹⁶ Plačiau apie tai žr. Haspelmath (1999: 113t); plg. dar Šukys (1998: 31, 125t); Holvoet (2001: 204).

jei dešiniau hierarchijoje padėtį užimantis posesorius gali būti žymimas naudininku, vadinasi, naudininku gali būti žymimas ir kairiau nuo jo padėtį užimantis posesorius. Taigi teigiant, kad, pavyzdžiui, lietuvių kalboje gyvą padarą reiškiantis posesorius yra žymimas naudininku (žr. sakinius (15), (16)), tuo pačiu tenka pripažinti, kad naudininku gali būti žymimas ir asmeninio įvardžio ar tikrinio vardo posesorius (žr. sakinius (13), (14)). Lietuvių kalbai negyvą daiktą reiškiančio posesoriaus žymėjimas naudininku paprastai nebūdingas, tačiau pasitaikantis reiškinys (plg. sakinius (17), (18))¹⁷:

- (13) *Netikėtai kažkas iš už nugaros palietė JAM (plg. JO) ALKŪNĖ. KT*
 (14) *Atsisveikindamas kunigas Ričardas pabučiavo DANAI (plg. DANOS) ir RANKĄ, ir kaktą. Iš jo burnos kvepėjo karštu vynu. KT*
 (15) *– Ar negalėčiau šį kartą aš? – Benas atsargiai palietė ŽMONOS (plg. ŽMONAI) RANKĄ. KT*
 (16) *Paskui kažko manęs paklausė ir, kai mudu su žirgu trumpam stabtelėjome tiesiai priešais jį, ištiesė ranką ir atsargiai palietė ŽIRGO (plg. ŽIRGUI) PETI, vis dar šlapią nuo prakaito, su iššokusiomis po treniruotės venomis. KT*
 (17) *Iškilmingoje tyloje didžiule savo ranka jis palietė APARATO (plg. *APARATUI) RANKENĖLĘ ir pasuko ją – pasuko teisingai, nes pasigirdo tylus šnypštimas. KT*
 (18) *Nukirtus MEDŽIUI (plg. MEDŽIO) ŠAKNIS, iš jo lieka stulpas. KT*

Tai, kad sakinyje (18), skirtingai nei (17), pavartotas posesoriaus naudininkas, galima būtų aiškinti tuo, kad medis yra labiau „gyvas“ nei aparatas. Naudininko vartojimą čia daugiau ar mažiau lemia ir posesoriui daromas poveikis (angl. *affectedness*, vok. *Affiziertheit*) bei predikatu reiškiamo veiksmo intensyvumas, arba dinamiškumas (apie tai žr. toliau), panašiai kaip ir sakinyje *Nudaužiau statinei* (plg. *statinės*) *lankus* (pavyzdys iš Sližienė 1998: 24).

Su gyvumo hierarchija koreliuojantis posesoriaus žymėjimas turi ir daugiau „nukrypimų“, kurie iš esmės tik patvirtina šią koreliaciją. Pavyzdžiui, tais atvejais, kai gyvas padaras yra miręs, jį linkstama žymėti

¹⁷ Straipsnyje kalbant apie posesyvinio santykio morfosintaksinio žymėjimo polinkius remiamasi iš VDU Tekstyno sukaupta empirine medžiaga.

kaip negyvą daiktą (žr. sakinius (19), (20)), o tais atvejais, kai negyvas daiktas yra interpretuojamas kaip gyvas, jis gali būti žymimas kaip gyvas padaras (žr. sakinius (21), (22), plg. (18)) (dar žr. toliau)¹⁸:

- (19) *Žinojo, kad mirusiam žmogui užmerkiamos akys, bet kodėl tėvas avinui akių neužspaudė? Ištiesė ranką pirštų galais palietė AVINUKO KAKTOS GAURUS, pamygo. KT*
- (20) *Žmogaus Sūnus vis dar nerodė gyvybės ženklų. Judas gal jau trečią kartą įsiveržęs į kambarį, kur gulėjo Mokytojo kūnas, palietė JO ATŠALUSIAS KOJAS ir balsu raudodamas suplėšė jo tuniką. KT*
- (21) *Tėtėnas nelabai tikėjo tomis kalbomis. O štai berniūkštis, pasirodo, išaugo tikras pabaisa: vasarą kaimynų sode gyviems MEDŽIAMŠ žIEVE, sukėlė gaisrą garaže, pasiėmė mašiną ir ją sudaužė, o dabar reikalauja japoniškos galvutės magnetofonui. KT*
- (22) *Tu nuplėšei ŠIAM MIESTUI SKRAISTE, atėmei nekaltybę – legendą, kad tik šiame mieste vyksta nepakartojami įvykiai. KT*

6.2.2. Posesyvinio linksnio sąsaja su apibrėžtumu

Mintis, kad tai, kas yra apibrėžta, paprastai pasakoma sakinio pradžioje (plg. Givón 1984: 398tt; 1990: 960tt), iš principo gali būti siejama ir su posesyvumo žymėjimu ne tik sakinyje, bet ir daiktavardiniame junginyje (dar plg. toliau; plačiau apie apibrėžtumą žr. šio rinkinio atskiruose Axelio Holvoeto ir Rolando Mikulsko straipsniuose). Kadangi sakinyje posesoriaus naudininku visų pirma linkstama žymėti asmeninius įvardžius ir tikrinius vardus, kurie, kaip žinia, yra iš prigimties referentiški ir apibrėžti, kyla klausimas, kiek toks žymėjimas yra susijęs su daiktavardinio junginio ribomis ir jo gramatiniu apibrėžtumu. Lietuvių kalba neturi artikelių, bet gramatinį apibrėžtumą gali rodyti vadinamieji demonstratyvai, arba parodomieji įvardžiai: *tas, ta, šis, šita*. Darant prielaidą, kad daiktavardinio junginio specifiškumas „laipsniškai auga“ iš kairės priduriant vis naujus elementus, tikslinančius pagrindinio dėmens (angl. *head noun*) specifikaciją, o didžiausią apibrėžiamąjį potencialą turintis

¹⁸ Plg. Šukys (1998: 156): „Šitokie naudininkai [t. y. turintys priklausymo reikšmės atspalvį] būdingiausi su žodžiais, reiškiančiais kūno dalį, kai kalbama apie asmenis arba kokius kitus gyvus padarus. Čia visur svarbiau, kas kam nutinka, o ne kas kam priklauso“.

daiktavardinio junginio narys iš kairės įrėmina visus nuo pagrindinio junginio dėmens priklausomus elementus ir tokiu būdu realizuoja kontekste pagrindinio dėmens referento identifikaciją (plg. *ta nauja vasaros suknelė*), galima būtų laukti, kad asmeninio įvardžio ar tikrinio vardo posesorius bus pasakomas iškart po demonstratyvo (plg.: *ta MANO nauja vasaros suknelė; šita MANO ranka; ta JONO stora knyga*). Tokią šių kalbos elementų padėtį daiktavardinio junginio funkcinėje struktūroje galėtų lemti prigimtinis jų apibrėžtumas, dėl kurio jie turėtų įgyti ir santykinai didesnę apibrėžiamąją galią. Asmeninio įvardžio ar tikrinio vardo posesoriaus vietą iškart po demonstratyvo, regis, remia ir prepoziciškai vartojamų modifikatorių hierarchija: DEMONSTRATYVAS > SKAIČIUS (SKAITVARDIS) > BŪDVARDIS > DAIKTAVARDIS (plg. Croft 1990: 119). Tačiau lietuvių kalboje yra visiškai normalūs ir tokie junginiai, kaip: *ta nauja MANO suknelė; ta nauja vasarinė MANO suknelė*. Kaip galima būtų paaiškinti tokią palyginti laisvą kalbamų posesorių vietą daiktavardiniame junginyje? Norėdami atsakyti į šį klausimą, pirmiausia palyginkime pateiktų pavyzdžių *ta mano nauja vasaros suknelė* ir *ta nauja vasarinė mano suknelė* funkcines struktūras. Nesunku pastebėti, kad abiejų junginių struktūrinį branduolį sudaro atributiniai junginiai su adnominaliniu kilmininku, atitinkamai *vasaros suknelė* ir *mano suknelė*, kurie skiriasi savo reikšme. Junginyje *mano suknelė* reiškiamas posesyvinis, o *vasaros suknelė* – veikiausiai paskirties (t. y. *suknelė skirta nešioti vasarą*) santykis. Iš pateiktų pavyzdžių matyti, kad du adnominaliniais kilmininkais reiškiami žodžiai vienas greta kito „nesutaria“, – pasakymas *ta nauja mano vasaros suknelė* skambėtų mažų mažiausiai dviprasmiškai, o pasakymas **ta nauja vasaros mano suknelė*, regis, iš viso neįmanomas. Tos tarpusavio „nesutarimų“ priežastys literatūroje (plačiau žr. Koptjevskaja-Tamm 2005) aiškinamos remiantis adnominalinių kilmininkų semantiniiais skirtumais, galimu jų morfologiniu ar morfosintaksiniu žymėjimu ir pozicija pagrindinio dėmens atžvilgiu. Skirtingai nei *mano suknelė* atveju, kai tarp *suknelės* ir *manęs* yra posesyvinis santykis, t. y. *suknelė* yra daugiau ar mažiau identifikuojama kaip unikali per mane kaip individualų ir referentišką tos *suknelės* posesorių, *vasaros suknelė* atveju priklausomas junginio dėmuo yra neindividualus, nereferentiškas, o junginiu reiškiamas veikiausiai ne priklausymo, bet subkategorizavimo santykis, panašiai kaip *vasarinė suknelė* atveju. Remiantis tipologiniais kalbų tyrimais (plačiau

žr. Koptjevskaja-Tamm 2005) matyti, kad kalbose, kur pagrindinis junginio žodis greta posesoriaus kilmininko gali prisijungti dar vieną ar kelis kitos reikšmės (šiuo atveju paskirties) adnominalinius kilmininkus (dar plg. medžiagos (šis *mamos* *AUKSO žiedas*), amžiaus (*mano* *PENKIOLIKOS METŲ kaimynas*) ir pan.), pastarieji vartojami arčiau pagrindinio žodžio, t. y. sudaro glaudesnę daiktavardinį junginį. Tais atvejais, kai paskirties reikšmę turintis daiktavardinis junginys *vasaros suknelė* suardomas įterpiant posesoriaus kilmininką, nelieka nieko kito, kaip daiktavardį pakeisti būdvardžiu, plg. *ta nauja* *VASARINĖ mano suknelė*. Akivaizdu ir tai, jog palyginti laisvai kilnoti tipišką „įvardinį posesorių“ junginyje galima dėl jo minėtų inherentinių apibrėžtumo bei gyvumo parametrų. Tai teigti leidžia tokios konstrukcijos, kaip (i) *NAMO aktyvūs gyventojai*; (ii) *aktyvūs NAMO gyventojai*, kur kilmininku reiškiamo daiktavardžio vieta junginyje gali būti susijusi su jo reikšmės skirtumais. Kaip minėta, junginyje (i) vartojamas adnominalinis kilmininkas suprantamas kaip posesyvinis, tuo tarpu (ii) junginyje daiktavardžio *namas* interpretacija priklauso nuo jo referentiškumo: jei *namas* suvokiamas kaip referentiškas ir apibrėžtas, adnominalinis kilmininkas yra posesyvinis, panašiai kaip *vasarinė* *MANO suknelė* atveju, jei ne – kilmininku veikiausiai reiškiamą vietą, panašiai kaip *nauja* *VASAROS suknelė* atveju. Kitaip sakant, netipiškų posesorių interpretacija junginyje susijusi ne tik su referentiškumu (gyvumu), bet ir vieta junginyje.

Manytina, kad asmeninio įvardžio (ar tikrinio vardo) posesoriaus, daiktavardiniame junginyje einančio iškart po parodomąjo įvardžio, apibrėžiamasis potencialas neišnaudojamas, – junginio apibrėžtumas realizuojamas per demonstratyvą. Kita vertus, pavyzdžiui, asmeninio įvardžio posesorius dėl minėto potencialo, gali pats pretenduoti į pirmąją, būtent kairiausią, daiktavardinio junginio poziciją, – tuomet jis perima iš parodomąjo įvardžio apibrėžiamąją funkciją šiam tepalikdamas deiktinę, pvz., *MANO šita ranka*; plg. dar *mano galva*, *MANO kairioji ranka*, kai dėl kognityvinių priešasčių demonstratyvas ir nebūtinai. Taip pat išoriškai reiškiamo posesyvumo atveju asmeninis įvardis gali būti iškeltas kairiau už daiktavardinio junginio ribų, tuo pačiu posesoriaus naudininkui suteikiant daugiau tipiškam subjektui būdingų požymių (apie prototipinio subjekto požymius plačiau plg. Keenan 1976), plg., *man šita ranka (dreba)*. Žinoma, kaip bus matyti toliau, pastaruoju atveju posesorių reiškiančio

asmeninio įvardžio iškėlimas už junginio ribų susijęs su aibe kitų kriterijų ir/arba universalių gramatinių hierarchijų, plg. *?kaimyno/?kaimynui šita ranka (dreba)* (plg. vok. *Peters Buch vs. das/ein Buch seiner/der Tochter*, kur *apibrėžto vs. neapibrėžto* posesoriaus žymėjimas susijęs su jo pozicija posesumo atžvilgiu¹⁹). Kita vertus, pasakymas *mano nauja vasaros suknelė* dar negarantuoja daiktavardžio *suknelė* apibrėžtumo, t. y. unikalios jo referencijos, nes gali būti interpretuojamas panašiai kaip: *mano kažkuri (nauja) suknelė*, skirtingai nei, pvz., *(šita) mano naujoji (vasaros) suknelė*, plg., *(šita) naujoji mano (vasaros) suknelė* (bet: *?kažkuri mano nauja(oji) suknelė*). Pastaraisiais atvejais, kai daiktavardinio junginio apibrėžtumui žymėti vartojama įvardžiutinė, arba apibrėžiamoji, būdvardžio forma, esama natūralaus polinkio pirmoje, t. y. demonstratyvo, pozicijoje sakyti asmeninį įvardį (plg. Haspelmath 1999)²⁰.

Taigi nors posesorių reiškiantis asmeninis įvardis savaime negarantuoja viso daiktavardinio junginio apibrėžtumo, tačiau visgi jo morfosintaksinis žymėjimas ir/ar vieta daiktavardiniame junginyje ar už jo ribų priklauso nuo jo kaip asmeninio įvardžio padėties *apibrėžtas vs. neapibrėžtas* hierarchijoje: APIBRĖŽTA NP (ASMENINIS ĮVARDIS/TIKRINIS VARDAS....) > REFERENTIŠKA NEAPIBRĖŽTA NP > NEREFERENTIŠKA NEAPIBRĖŽTA NP (plg. Croft 1990: 127t), kuri, žinoma, koreliuoja su anksčiau minėta gyvumo hierarchija. Kitaip sakant, norint posesyvinėse konstrukcijose palengvinti daikto,

¹⁹ Esama kalbų (taip vadinamos *DG kalbos* (angl. *determiner Genitive (DG) languages*), pavyzdžiui, anglų, kai kurios romanų ir kitos, kuriose prepozicinis posesyvinis kilmininkas atlieka tuo pačiu ir daiktavardinio junginio determinanto, t. y. apibrėžiamojo artikelio funkciją, tokiu būdu žymi viso junginio apibrėžtumą. Pavyzdžiui, anglų kalbos daiktavardiniuose junginiuose *John's friend*; *John's car* vartojamas posesoriaus kilmininkas tuo pačiu suteikia junginiui apibrėžtumą *this friend / this car (is John's)*. Dar plg.: *my friend*, bet: *a friend of mine*; vok. *mein Freund*, bet: **irgendein mein Freund*; *irgendein Freund von mir*.

²⁰ Tai konstatuodami tokius daiktavardinius junginius, kaip: *mano naujoji suknelė* ir *naujoji mano suknelė*, semantiniu atžvilgiu laikome lygiaverčiais, tačiau atidžiau pasižiūrėjus jie nėra visiškai sinonimiški. Šių junginių subtilų reikšmės skirtumą, regis, sudaro kiek skirtinga jų funkcinė organizacija. Pagrįstai galima manyti, kad antrajame junginyje įvardinė būdvardžio morfema teikia apibrėžtumą visam junginiui *nauja mano suknelė*, o pirmajame – tik junginiui *nauja suknelė*, todėl pastaruoju atveju junginys *naujoji suknelė* laikytinas užbaigtu daiktavardiniu junginiu, prie kurio jau aukštesniu lygmeniu prijungiamas asmeninio įvardžio posesorius. Atrodo, kad konstrukcija *mano naujoji suknelė* labiau priimtinas tais atvejais, kai deskripcija *nauja suknelė* jau ne kartą buvo minėta anksčiau ir pašnekovams labai gerai pažįstama, kitaip sakant, jai būdingas tam tikras, pašnekovų atpažįstamas, metakontekstualumas (apie pastarąją sąvoką žr. šio rinkinio Mikulsko straipsnyje 16 išnašą). Žinoma, neatmestina ir nuomonė, kad prozodiniai ir kiti kalbos veiksniai šiuos subtilius žodžių tvarkos daiktavardiniame junginyje skirtumus daro nereikšmingus.

būtent posesumo, identifikaciją (pasiekti referencijos unikalumą), posesorių linkstama nurodyti kiek galima kairiau daiktavardiniame junginyje arba sakinyje (dar plg. toliau). Išorinė posesyvumo raiška labiau tikėtina, kai posesorius yra apibrėžtas ir referentiškas ir atvirksčiai: jei posesorius yra neapibrėžtas (generinis) ir nereferentiškas, jį įprasta sakyti daiktavardinio junginio ribose, plg.:

- (23) *Jis daužo* *MAN PER RANKAS*.
 (24) *Jų igulos daužo kuo papuolė* *PER ŽMONIŲ RANKAS*. KT
 (25) *Visai atsitiktinai* *MAN Į RANKAS papuolė P. Veblaičio ekslibrisu pažymėtas seimo narių autografų albumas*. KT
 (26) *Kiti papuolė Į RAUDONARMIEČIŲ RANKAS ir grįžo į sovietų okupuotą Lietuvą*. KT

Taigi kuo gyvesnis ir apibrėžtesnis posesorius, tuo didesnė tikimybė, kad jis greta posesyvinio kilmininko bus reiškiamas laisvuju naudininku ir daiktavardiniame junginyje arba sakinyje sakomas kairiau nuo pagrindinio junginio dėmens arba posesumą reiškiančio žodžio; ypač tai akivaizdu intranzityviniuose sakiniuose (plg. toliau). Tai patvirtina ir tokiuose sakiniuose, kaip (27), (28) (dar plg. sakinį (22)), įprastas vartoti posesyvinis naudininkas. (Apie tokio tipo, kaip *mano automobilio dažymas*, daiktavardinius junginius dar žr. šiame rinkinyje J. Pakerio straipsnį apie nominalizacijas.)

- (27) *Pusantrų teturėdamas, jau pažinęs raidę „D“!.. O būdamas pustrečių, – net visas savo pavardės raides! Katytė įbrėžė rankutę, tai jis pabučiaVO TAI KATYTEI LETENĖLĖ!.. „Mea culpa, mea!..“ – pasakė lotyniškai, o buvo vos ketverių!..* KT
 (28) *Na, žinai, Zuika! – pasipiktino būrio tarybos pirmininkė. – O ką? Timūriečiui privalu visiems padėti. O TIEMS CHRONIUKAMS, žinot, kaip RANKOS dreba? Atidaryti butelį jiems tikras vargas... – Gerai, palikim juos ramybėj, tuos tavo alkoholikus, – atsidūsėjo Zina Purkinaitė.* KT

6.2.3. Predikato reikšmė: statiškas vs. dinamiškas

Galimybę vartoti vieną ar kitą posesyvinį linksnį gali riboti ar tam įtakos turėti ir predikato reikšmė. Jau minėta, kad posesyvinis kilmininkas

paprastai nevartojamas su skausmą reiškiančiais veiksmažodžiais (žr. sakinį (1)). Tuo tarpu posesyvinis naudininkas nevartojamas su percepcijos veiksmažodžiais ar veiksmažodžiais, reiškiančiais protinę veiklą²¹, pvz.: *Su ilgesiu prisimenu jos* (plg. *jai) *gilias akis*; *Norėčiau ir vėl matyti tavo* (plg. *tau) *akis, girdėti tavo* (plg. *tau) *balsą*.

Galimybei pasirinkti posesyvinį linksnį įtakos turi ir tai, ar predikatas yra statiškas ar ne (dar žr. Hentschel, Menzel 2002: 341t; Payne, Barshi 1999: 13t; Lamiroy, Delbecque 1998; plg. Heine 1997: 143, 160; Garde 1985). Posesyvinis kilmininkas vartojamas tiek su statiškais (plg. sakinius (30), (31)), tiek su dinamiškais (plg. sakinius (29), (32)) predikatais. Posesyvinis naudininkas galimas vartoti su dinamiškais predikatais (plg. sakinį (34)), arba su statišką būseną reiškiančiais predikatais, kurie tam tikrame kontekste yra interpretuojami kaip dinamiški (plg. sakinį (33)) (dar žr. toliau apie rūšį):

- (29) *Kai mama atsakė, kad kraujas geras, VAIKO AKYS nušvito. Jam džiaugsmą sukėlė tai, kad bus galima tęsti pasikartojusios leukemijos gydymo kursą.* KT
- (30) *Abu protingieji broliai užsikvatojo, o trečiasis net nešyptelėjo. Jis žiūrėjo į Daną, ir JO (plg. *JAM) AKYS buvo juodos, be jokios Gintaro žvilgsnio giedros. – Hana, metas namo, – tarė jis.* KT
- (31) *Tikriausiai ji ir mane tuo įtarė. Tačiau lavašas su agurkais laukė, ir nebebuvo kaip tos atėjūnės nekviesti prie stalo. ŠEIMININKĖS (plg. *ŠEIMININKEI) AKYS dar buvo pilnos baimės, tačiau ji ištarė „chndrem“ (t. y. prašom).* KT
- (32) *Ginklanešys Tomukas tempė šampaną, šaudė, pilstė... Purslai krito ant palangės, ant Anupro skruostų. KRISTINOS (plg. ?*KRISTINAI*) AKYS darėsi didelės, žiburiuojančios lyg lunatikės. Ji nematė Anupro, nors glostė jo petį.* KT
- (33) *O kiek mes čia visko prigalvojome, prisijaudinome! Ir MAMAI tuoj pilnos AKYS ašarų. Labiausiai antrąją dieną, kol dėdė Jonas su tuo Pranu susiskambino, šį tą sužinojo.* KT
- (34) *Kodėl *JAM* AKYS nušvito pamačius tėvą?* KT

Nors sakiniuose (31) ir (33) vartojama ta pati jungties būti konstrukcija su *pilnas*, reikšmės požiūriu sakiniai yra skirtingi. Sakinyje (33), skir-

²¹ Apie tai dar žr., pvz., Holvoet (2001: 208).

tingai nei (31), jungties konstrukcija *būti pilnas* implikuoja konstrukciją *pasidaryti pilnas*, t. y. už statiško predikato slypi dinamiška reikšmė, kuri sakinyje eksplacitiškai pasakoma prievėsniu *tuoj*.

Taigi *statiškas* vs. *dinamiškas* atžvilgiu posesyvinio naudininko vartojimo tikimybė yra tuo didesnė, kuo predikatas yra dinamiškesnis arba, konkrečiau sakant, kuo labiau predikatu reiškiamas būsenos kitimas kaip tam tikras procesas ar kuo labiau predikatu reiškiamas veiksmas yra intensyvesnis (plg. Haspelmath 1999: 113)²². Tie atvejai, kai būsenos ar veiksmo dinamiškumas yra reiškiamas ne savarankiškos reikšmės predikatu, o, pavyzdžiui, kitimą implikuojančiu pagalbinu veiksmoždžiu (pvz., *darytis, tapti* ar pan.), yra tarpiniai, t. y. įprastas posesyvinis kilmininkas, tačiau įmanomas ir naudininkas.

6.3. Gramatiniai veiksniai, galintys daryti įtaką posesyvinio santykio morfosintaksiniam žymėjimui

6.3.1. Gramatinių funkcijų hierarchija

Remiantis Haspelmathu (1999: 110tt; dar apie tai plg. Hentschel, Menzel 2002: 331tt), jau rašyta (Kerevičienė 2004: 29t), kad lietuvių kalboje posesoriaus naudininko pavartojimo tikimybė remiasi ir posesyvinės konstrukcijos gramatine funkcija sakinyje: kuo hierarchijos – PP (prielinksninė konstrukcija, žyminti lokatyvinį predikato argumentą) > TIE-SIOGINIS OBJEKTAS > INTRANZITYVINIS SUBJEKTAS > TRANZITYVINIS SUBJEKTAS – atžvilgiu posesumą reiškiančio žodžio gramatinė funkcija sakinyje yra kairiau,

²² Plg. Ernsto Fraenklio (1928: 121) pastabą dėl posesoriaus naudininko vartojimo su dinamiškais intensyvaus veiksmo predikatais: „Auch bei Verben des Wegnehmens, Raubens, Abhauens u.s.w. kommt neben und statt des Dat OFT (išskirta L.V.-S.) der vom Objekt abhängige possess. Gen. vor: [...] *wienu kircziu jo galwą nukirta* (Jurksch. M)“. Remiantis šiuo teiginiu ir tokioje konstrukcijoje, kaip *tam seniui ir jo drabužius pavogė* (t. p.: 122), vartojamu naudininku, galima būtų manyti, kad pastarasis veikiausiai žymi beneficentą. Kita vertus, galima daryti prielaidą, kad lietuvių kalboje posesorių, ypač gyvą, apibrėžtą ir referentišką, reikšti naudininku anksčiau galėjo būti gana įprasta, plg. *tam seniui jo drabužiai*, vok. *dem Vater sein Buch*, kur įvardžiai *jo, sein* vartojami kaip posesoriaus ir posesumo susiejimo įvardžiai (angl. *linking pronoun*). Šią mintį grįstų ir toks Fraenklio (t.p.: 122) teikiamas pavyzdys *pradėjo kapot tas razbaininkam galvas*, kur posesoriaus naudininkas vartojamas apibrėžto! daiktavardinio junginio rėmuose, plg. *tas razbaininkam jų galvas*. Dabartinėje lietuvių kalboje susiejimo įvardžio vartojimas, regis, matyti tokiose konstrukcijose, kaip *ta nauja vasarinė mano suknelė*, kur, kaip sakytą, pagal apibrėžtumą ir referentiškumą „įvardinio posesoriaus“ kilmininko lauktume junginio pradžioje, bet jis vartojamas greta posesumo, kaip „gladaus“ santykio tarp posesoriaus ir posesumo rodiklis.

tuo labiau tikėtinas posesoriaus naudininkas; arba kitaip sakant, jei viena kuri hierarchijoje esanti gramatinė funkcija gali būti žymima posesoriaus naudininku, vadinasi, ir kairiau nuo jos skiriama funkcija gali būti žymima naudininku (plg. Ambrasas, ed., 1997: 508t), pvz.:

- (35) *JAM* (plg. *JO*) *KOJOS nušalo*.²³
 (36) *Tu numynei MAN* (plg. *MANO*) *KOJA*.
 (37) *Vėjas nunešė MAN NUO* (plg. *MANO*) *GALVOS kepurę*.
 (Sližienė 1998: 52)

Bet plg.: (38) *Ypač vyrai negailėjo komplimentų politikos veteranai, o NUO PONIOS KAZIMIEROS VEIDO* (plg. *?PONIAI KAZIMIERAI NUO VEIDO*) *neišnyko plati šypsena*. KT

Skirtingai nei lokatyvinės reikšmės prielinksninės konstrukcijos atveju, kai galimybė vartoti posesoriaus naudininką dar gali būti siejama ir su predikato dinamiškumu (plg. sakinius (37) ir (38)), naudininkas paprastai nevertojamas, kai posesumas yra reiškiamas predikato (ne)valdomu lokatyviniu linksniu – vietininku (plg. sakinį (3)). Bet ir kalbamuoju atveju esama tam tikrų posesyvinio linksnio žymėjimo svyravimų (dar plg. toliau), plg.:

- (39) *Laikas bėgo, o niekas negalėjo padėti. Pradėjo temti, ir penkių metrų aukštyje pusiau žemyn galva kabančio MANTO AKYSE pasirodė ašaros. „Iškvieskite kas nors ugniagesius“, – pradėjo prašyti berniukas*. KT
 (40) *Netrukus visa šeima grįžo namo. Tėčio pirmieji žodžiai – „Vilnius jau gražintas Lietuvai!“ – buvo ištarti taip džiaugsmingai, kad JAM AKYSE pasirodė ašaros. Jis savo vaikus ir žmoną vieną po kito apglėbė ir bučiavo, bučiavo... KT*

Sakinyje (40) vietoj tipiško posesyvinio kilmininko vartojamu naudininku pabrėžiama tai, kad posesorius yra veikiamas ne tiek fiziškai (tuomet paprastai pasirenkamas posesyvinis kilmininkas), kiek psichiškai (angl. *mental affectedness*). Tačiau, kaip matyti iš sakinių (41), (42), šio

²³ Plg. *Man* (plg. *?mano*) *nervai nelaiko*, kur, matyt, posesoriaus naudininko didesnei tikimybei įtakos daro tai, kad intranzityvinio subjekto pozicijoje eina netipiškas subjektas, būtent abstraktų daiktą reiškiantis posesumas. Panašūs polinkiai esama ir tais atvejais, kai abstraktų daiktą reiškiantis posesumas eina sakinyje tiesioginiu papildiniu.

semantinio skirtumo dažnai nepaisoma ir kalboje pagrečiui be didesnių ribojimų gal būti vartojami abu posesyviniai linksniai; tiesa, pastaruosiuose sakiniuose posesumą reiškiantis žodis neina vietos aplinkybė, o posesyvinio kilmininko vartojimas sakinyje (42) gali būti susijęs ir su posesoriaus neapibrėžtumu:

- (41) *Labas, Jogile, – tarė Linas, paimdamas jos rankutę. – Susipažinkim. Aš tikriausiai tavo tėtė. Mergytė suėmė jo pirštą ir nusišypsojo. VIRGINIJAI sudrėko AKYS. – Pabūk šiek tiek su ja, – skubiai tarė ji ir nuėjo į virtuvę – reikėjo susitvardyti. KT*
- (42) *Ne vieno SENELIO AKYS sudrėko, kai į juos kreipėsi Petrašiūnų bažnyčios klebonas Juozas Šumskis. KT*

6.3.2. Žodžių tvarka ir posesyvumo žymėjimas

Nežymėtos žodžių tvarkos tranzityviniuose sakiniuose posesyvinis naudininkas, panašiai kaip ir kitas naudininku reiškiamas netiesioginis objektas, dažniausiai eina tarp predikato ir galininku reiškiamo tiesioginio objekto, plg. *Aš atiduosiu tau pačią saulę; Dvi katės drasko lokiui liežuvį*, t. y. sakiniui būdingas S-V-IO-DO modelis.

Toks nežymėtos žodžių tvarkos modelis, su jam būdingu gramatinių funkcijų pasiskirstymu, paprastai atitinka nežymėtą aktualiosios skaidos modelį. Aktualiosios skaidos atžvilgiu netiesioginis papildinys užima aukštesnę poziciją nei, tarkim, tiesioginis papildinys; netiesioginiu papildiniu reiškiamas daiktas, kuris prototipiškai yra gyvas (dažniausiai žmogus), yra anksčiau perkeliamas iš reminės į teminę sakinio dalį nei tiesioginis objektas, kuris prototipiškai yra negyvas daiktas (plačiau apie tai žr. Holvoet 2003b: 79-98). Trumpai tariant, remiantis tipiniu arba nežymėtu žodžių tvarkos ir aktualiosios skaidos atitikimu, matyti, kad nežymėtais atvejais posesoriaus naudininkas atspindi antrinę temą; sakinyje juo linkstama sakyti seną informaciją (plg. dar König 2001: 972; Hentschel, Menzel 2002: 324t). Tai ypač akivaizdu sakiniuose, kur posesyvinės konstrukcijos posesoriaus temiškumas, t. y. temos statusas, žymimas parodomaisiais įvardžiais – demonstratyvais arba asmeniniais įvardžiais, tikriniais vardais; pastaruosius esama polinkio kelti kairiau predikato, būtent į sakinio temą (dar plg. sakinius (22), (27), (28)), pvz.:

- (43) *Juozapas pabučiavo TAM šviesiam VYRUI RANKĄ.* KT
 (44) *Tą rudenį jomarke už puskainį nusipirkau seną kuiną. Nuvedžiau jį į lauką prie slėptuvės ir nušoviau. Toks ubagas Ksaveras JAM nulupo ODA.* KT

Tuo tarpu, po tiesioginio objekto vartojamu posesyvinium naudininku esama polinkio sakyti remą (apie tai dar žr. Podlesskaya, Rakhilina 1999: 505t), pvz.:

- (45) *Dabar man viskas galutinai paaiškėjo: jūs norite atplėšti Lietuvą nuo Lenkijos. Ar ne abi susijungusios valstybės sulaužė NUGARKAULĮ KRYŽIUOČIAMS?* KT
 (46) *Pirmojo kėlinio pradžioje „Deportivo“ futbolininkas Aldo Duscheras sulaužė KOJĄ vienam „United“ komandos lyderių DAVIDUI BECKHAMUI.* KT

Nors nežymėtos žodžių tvarkos SVO sakiniuose posesoriaus naudininką, kuriuo nusakoma rema, būdinga vartoti po tiesioginio objekto, bet tam tikromis – koreferentiškumą užtikrinančiomis – sąlygomis ji gali būti pavartotas ir sakinio pradžioje prieš subjektą²⁴. Šiaip jau posesoriaus naudininkas vartojamas prieš sakinio subjektą tais atvejais, kai juo nusakoma tema, plg.:

- (47) *Baugu ar išliksi gyvas. Taip jis jau neteko dantų, o jo BIČIULIUI GRIŠAI omonininkai sulaužė du ŠONKAULIUS: jie įstūmė jį į penkių metrų gylio šachtą ir dėjosi ketiną jį palaidoti gyvą.* KT
 (48) *Pasipiktinę medžiotojai surišo Kavaliauską ir žiauriai jį sumušė. Apkumščiuotas buvo ir vairuotojas. V. KAVALIAUSKUI medžiotojai sulaužė ŽANDIKAULĮ ir skruostikaulį. Jis gydomas ligoninėje.* KT
 (49) *Metams bėgant ji darosi labai kaprizinga ir pretenzinga. Maža to, kupina prietarų. MAN ta prakeikta varna NUOTAIKĄ pagadino...* KT

Atrodo, kad toks posesoriaus naudininkas faktiškai temos pozicijoje (prieš subjektą) gali būti vartojamas tik tada, kai yra užtikrinta unikali jo referencija. Pavyzdyje (47) tą užtikrina asmeninio įvardžio posesorius

²⁴ Kaip teigiama *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje* (Ambrasas, red., 1994: 651t; Ambrasas, ed., 1997: 697t), labiau pabrėžiamas netiesioginis objektas nukeliamas po tiesioginio. Netiesioginis papildinys, kuriuo nusakoma rema, taip pat eina po tiesioginio objekto arba atkeliamas į sakinio pradžią.

jo (*bičiuliui*), kuris, kadangi siejamas su antecedentu, laikytinas anaforoje pasakomu temos elementu ir kartu funkcionuoja kaip atskaitos taškas (angl. *reference point*) reminiui posesoriui – *bičiuliui Grišai*. Vadinasi, pastarasis junginys, viena vertus, yra atpažįstamas kaip įvardžio referento posesumas ir priklauso temai, kita vertus, jis kaip savo ruožtu posesorius (šonkaulių atžvilgiu) sietinas su nauja informacija, t. y. su rema. Pavyzdyje (49) posesorius *man* gali būti siejamas su rema, nes jo referento identifikavimą garantuoja faktas, kad pastarasis yra komunikacijos akto dalyvis (pasakojimo autorius).

Vadinasi, SVO atveju, kai tiesioginio objekto pozicijoje eina posesyvinė konstrukcija, temą nusakantį posesoriaus naudininką linkstama vartoti kairiau nuo tiesioginio objekto; remos naudininkas tipiškai eina po tiesioginio objekto arba žymėtais atvejais atkeliamas prieš sakinio subjektą.

Mintis, kad žodžių tvarka netiesiogiai atspindi aktualiąją sakinio skaidą, leidžia teigti, kad žymėta žodžių tvarka taip pat susijusi su sakinio temos ir remos skirtumais. Tai rodo sakiniai (50)–(52): OVS, SOV, VOS sakiniuose posesyvine konstrukcija paprastai nusakoma tema, o VSO sakinyje – rema. Tačiau kalbamuojų atveju svarbiau yra ne tiek žodžių tvarkos ir aktualiosios skaidos sąsaja, kiek posesoriaus morfosintaksinis žymėjimas. Iš turimos medžiagos akivaizdžiai matyti, kad esant žymėtais (inversinei) žodžių tvarkai posesoriui žymėti paprastai pasirenkamas naudininkas, taip pat šiam pasirinkimui įtakos turi ir anksčiau minėti posesoriaus apibrėžtumo, gyvumo ar pan. rodikliai (dar plg. Holvoet 2001: 205tt) (dar plg. toliau). Teigtina, kad kuo labiau posesyvinė konstrukcija pasakoma tipiškoje subjekto sakinyje pozicijoje, t. y. pirmojoje, tuo labiau tikėtinas posesoriaus naudininkas kaip turintis daugiau tipiškam subjektui (būtent, gyvas, žmogus vs. posesumas kaip negyvas daiktas) būdingų požymių. Kita vertus, vien tik posesoriaus naudininko kėlimas į sakinio pradžią, paliekant posesumą reiškiantį žodį, pavyzdžiui, tiesioginio objekto pozicijoje, leidžia tokį naudininką sieti su beneficentu (plg. sakinius (48)–(50), (28)).

- (50) *Kažkur už parko žirgyno kieme žvengė arkliai, o žvilgsnis nuo kalno klydo už Bankos upelio, kur melsvėjo tolimi kraštai. JURGIUI NUOTAIKĄ gadino tik tai, kad nesisėkė dirbti. Šaukiamas pietų jis pakildavo nuo stalo palikęs tuščią lapą. KT*

- (51) *Kad tik namo pareitumėm. Kad neatsitiktų kaip Broliui... Jam sakyk ačiū. Jis ir mums liepė: padėkit Žemgalienei. Tavo Jonas MUMS RANKAS spaudė. Jau pasakyta ačiū. Jau tvarka... Numojuoja, nukrivuliuoja. Savūnė grįžta nušvitusi.* KT
- (52) *Pučiamieji kvapo pristigo vienas po kito, o galiausiai ir akordeonas su smuiku... O vienas būgnas – ne muzika. Pats susiprato. Nutilo. Tada pabučiavo Ildelfonsas PIVONIJAI RANKĄ ir suklupęs ant kelių galingu balsu dangopi sušuko: – Gandrai starkeliai! Leiskitės žemėn!* KT

6.3.3. Sintaksinis išplėtimas ir posesyvinis linksnis

Konkrečiau kalbant apie posesyvinės reikšmės konstrukcijas, kur iš principo būtų galima rinktis vieną ar kitą morfosintaksinį žymėjimą, matyti, kad, be jau minėtų semantinių ar sintaksinių kriterijų, linksnio vartojimui įtakos turi ir daiktavardinio junginio išplėtimas.

Posesyvinio naudininko akivaizdžiai vengiama sakiniuose, kur posesumą reiškiantis daiktavardis turi savo modifikatorių (plg. Hentschel, Menzel 2002: 336t) (dar plg. sakinius (19), (20)), pvz.:

- (53) *Tą padarys tavo vyras ir vaikai. Tu apsieisi ir be manęs. – O daktaras Tomas? – tikėjosi stebuklo Vika. – Jis ne onkologas. – Salvinijus nenorom palietė JOS MINIATIŪRINĘ RANKUTĘ. – Vika, susimildama... KT*

Tokiose konstrukcijose, kaip *jos miniatiūrinė rankutė*, naudininko vengiama ir dėl semantinių priežasčių: norint atkreipti klausytojo dėmesį į posesumą. Tipinėje situacijoje žmogaus ranka yra lengvai identifikuojama kaip tam tikras rankos modelis – standartas. Tokiais atvejais posesoriaus morfosintaksinio žymėjimo pasirinkimas yra gana laisvas, plg. *Salvinijus palietė jos / jai ranką*. Tais atvejais, kai ranka konkrečiau apibūdinama (specifikuojama) vartojant modifikatorius, situacijoje posesumas tampa svarbesnis nei posesorius, t. y. atkreipiamas dėmesys į tos rankos (posesumo) išskirtinumą (unikalumą) rankos standarto atžvilgiu.

Tas pat apie posesoriaus morfosintaksinį žymėjimą pasakytina ir tais atvejais, kai tarp predikato ir tiesioginio objekto, kuriuo eina posesyvinė konstrukcija, pasakomas laisvojo nario statusą turintis netiesioginis objektas ar adverbialinis nurodymas; tuomet posesorius paprastai žymimas kilmininku, plg.:

- (54) *Šiukšles ji išnešė ankstų rytą. Moteris nutilo. Ji sėdėjo nejudėdama. Vaikas irgi šliurpčiojo vis tyliau ir tyliau. Motina palietė RANKA JO (plg. JAM) KOJAS, jis nebekrūptelėjo. – Neturėjau kitos išeities. Tu gali mane suprasti? Berniukas nieko neatsakė. KT*
- (55) *Suprask mane, esu tarsi užterštas šaltinis: iš gelmės plūsta tyras vanduo, bet nuolat kažkas ateina ir plaunasi MANYJE SAVO NEŠVARIAS RANKAS. Įvairios drumzlės sėda ir sėda ant dugno. Kuo toliau bėga metai, tuo daugiau mėšlo susikaupia širdyje. KT*

Kalbamuoji atveju laisvojo naudininko vengiama, kadangi S-V-IO-DO modelio atžvilgiu vartojant posesoriaus naudininką tiesioginis objektas, kuriuo reiškiamas posesumas, sakinyje būtų išstumiamas iš savo tipinės – antrosios – pozicijos net per dvi pozicijas ir taip atsidurtų už tipiško predikato argumentų struktūros ribų. Šią mintį patvirtina ir kiti vartojimo atvejai, rodantys, kad sakinyje esama natūralaus polinkio palikti tiesioginiam objektui antrą poziciją po predikato: iš sakinių (56), (57) matyti, kad laisvojo nario statusą turinti posesyvinė konstrukcija yra reiškiamą arba atributiškai, arba ji išskaidoma, paliekant posesoriaus naudininką tarp predikato ir tiesioginio objekto, t. y. tipiškoje netiesioginio objekto (beneficiento) pozicijoje, o posesumą nukeliant po tiesioginio objekto.

- (56) *Nė nepajutau, kaip atrėžiau: – Ogi pro riebalų kalną noriu pamatyt, ar yra kokia bent kokia sudžiūvusi siela. Jis griebė IŠ MANO RANKŲ SAVO laiškus ir tiesiai pas viršininką. Ilgai jie ten kalbėjosi, matyt, geri pažįstami. KT*
- (57) *Aš nešūkavau, nes žinojau, kad tas obuoliukas man. Aš pati mažiau-sia, užtat visi geriausi ir gražiausi daiktai turi būti man. Ir ji griebė MOTINAI obuoliuką IŠ RANKOS. Ištraukti ištraukė, bet gerai nepaėmė, ir obuoliukas nukrito ant grindų. KT*

Tuo tarpu, skirtingai nei ankstesniais atvejais, posesyvinis naudininkas sakinyje yra įprastas, kai greta posesorių reiškiančio daiktavardžio vartojami demonstratyvai *tas, šitas* ir *pan.*, t. y. apibrėžtumo žymėjimo atveju (plg. sakinius (22), (27), (28)), ar kai posesorius turi savo modifikatorių. Pastaruoju atveju naudininku reiškiamą posesorių linkstama sakyti po posesumą žyminčio žodžio (dar apie tai plg. Holvoet 2001: 207), plg.:

- (58) *Čia jų nekantriai laukė "Valstiečių laikraščio" žurnalistai. Vyriausiasis redaktorius Jonas Švoba spaudė RANKĄ GRUPĖS VADOVUI JONUI RAMONUI IR JO BENDRAKELEIVIAMS – PONIOMS ADELEI BUMBLAUSKIENEI, BIRUTEI MURAUŠKIENEI BEI PONAMS JONUI KAZLAUSKUI IR ALGIRDUI TRAPIKUI, GAVUSIAM ŠĮ MANDATĄ. KT*
- (58a) **Jonas Švoba spaudė GRUPĖS VADOVUI JONUI RAMONUI IR JO BENDRAKELEIVIAMS – PONIOMS ADELEI BUMBLAUSKIENEI, BIRUTEI MURAUŠKIENEI BEI PONAMS JONUI KAZLAUSKUI IR ALGIRDUI TRAPIKUI, GAVUSIAM ŠĮ MANDATĄ RANKĄ.*

Posesyvinis naudininkas gali būti pasirenkamas ir vengiant kelių vienojų linksnių šalia vienas kito (žr. sakinį (59)) arba vieno iš linksnių pasirinkimas gali būti susijęs su sakinio reikšmės skirtumais (žr. sakinį (60)):

- (59) *Lapelis su Rūteniu grįžo, net pasišokinėdama ir krykštaudama atbėgo į pakalnę jų pasitikti. Iš džiaugsmo net AUKSINIAM VABALIUKUI NOSIES GALIUKĄ pabučiavo. Ir daktarė buvo laiminga. Kai Rūtenis kvietė užėiti jo darbų pažiūrėti, ji atsiprašė. KT*
- (60) *Šešėliuose trapus mergaitės siluetas, Iš sutemų išniręs trumpai valandėlei, o gal sapne vidurnaktį regėtas. MERGAITĖS PĖDSAKUS šalta banga nuplovė, bet man negaila jų – likimas toks dosnus – prašvitusių dienų gyvenimo tikrovė jau pralenkė svajas ir viltis, ir sapnus. KT*

6.3.4. Posesyvumas ir rūšis

Suprantant rūšį kaip gramatinę priemonę, leidžiančią keisti diatezė nekeičiant leksinio vieneto, tradiciškai aktyvas priešinamas pasyvui (dar apie rūšį žr. Holvoet, Semėnienė 2004: 35–36). Žiūrint iš aktyvinio sakinio perspektyvos, prototipiškai veiksnys yra gyvas (žmogus), aktyvus (agentas), apibrėžtas ir referentiškas, eina sakinio pradžioje ir yra reiškiamas vardininku, pvz., *Onutė ištepė suknelę*. Reiškiant pasyvą, ta pati situacija pasakoma iš daikto (paciento) perspektyvos: į sakinio pradžią iškeliamas, t. y. sakinio temos poziciją užima, vardininku reiškiamas aktyvinio sakinio pacientas, o aktyvinio sakinio veikėjas išstumiamas (angl. *is demoted*) iš temos pozicijų; jis gali būti, bet nebūtinai yra pasakomas kilmininku, pvz., *Suknelė buvo (Onutės) ištepta*. Sakant, kad suknelė yra Onutės ir ji ją iš(si)tepė, pvz., *Onutė ištepė sau (plg. savo) suknelę* (plg. *Onutė išsitėpė savo suknelę*), galimi keli pasyvo variantai: jei

pragmatiniu požiūriu svarbiau suknelė, aktyvus veikėjas sakinyje gali būti praleidžiamas ir kilmininku reiškiamas daikto priklausymas posesoriui, plg. *Jos* (plg. *Onutės*) *suknelė buvo ištepta*. Jei pasyviniam sakinyje greta daikto posesoriaus norima pasakyti dar ir veiksmo atlikėją, veikiausiai sakytume: *Jos suknelė buvo pačios ištepta*; *Onutės suknelė buvo jos pačios ištepta*, bet ne **Jos suknelė buvo (Onutės) ištepta*. Savaimė suprantama, kad tokios pasyvinės konstrukcijos, kuriose pasakomi tiek veiksmo atlikėjas, tiek su juo sutampantis daikto posesorius, vartojamos retai; kalbamose situacijose, atsižvelgiant į tai, kas yra pragmatiniu požiūriu svarbiau (veiksmo atlikėjas vs. daikto posesorius), pasakomas vienas jų, plg. *Jos_{Poss} suknelė buvo ištepta*; *Suknelė buvo jos pačios_{Ag} ištepta*.

Kiek kitaip pasyvas reiškiamas tais atvejais, kai daikto posesorius aktyvo sakinyje nesutampa veiksmo atlikėju, pvz., *Jonukas ištepė Onutei* (plg. *Onutės*) *suknelę*. Tarkime, pasyvo atveju veiksmo atlikėjas nėra svarbus; tuomet veikiausiai sakytume arba (i) *Onutės suknelė buvo ištepta*, arba (ii) *Onutei suknelė buvo ištepta*. Kalbamuojū atveju daiktavardžio *Onutė* linksnis priklauso nuo to, ką norima pragmatiškai akcentuoti: (i) atveju svarbiau, kas atsitiko suknelei, (ii) – svarbu ne tiek pati suknelė, kiek *Onutei* padaryta žala. Konstrukcijoje *Onutei suknelė buvo ištepta* naudininkas yra beneficentinis. Tai teigti leidžia pasyvo sakiniuose vartojamas statiškas predikatas; o tai, kaip minėta, neabejotinai veikia posesyvinųjų konstrukcijų morfosintaksinį žymėjimą. Naudininko sąsajas su beneficentu rodytų ir tokios pasyvo konstrukcijos, kaip: *jai buvo gražinta knyga*; *knyga jai buvo gražinta*, kai į tipiško subjekto – agento – poziciją esama polinkio atkelti kitą gramatinio subjekto hierarchijoje – AG > DAT/BEN > PAT (pagal Givón 1990: 566) – skiriamą narį, būtent naudininku žymimą gyvą (žmogus) referentą (beneficientą).

Tuo tarpu tokios konstrukcijos, kaip: (i) *Onutei* (plg. *Onutės*) *suknelė išsitepė*; (ii) *Onutei išsitepė suknelė*, kurių predikatas yra tarpinis tarp aktyvo ir pasyvo, posesoriaus ir/ar beneficento morfosintaksinio žymėjimo atžvilgiu taip pat gali būti laikomos tarpinėmis tarp tipiško aktyvo ir tipiško pasyvo. Kitaip sakant, manant, kad išsitepimas vienaip ar kitaip implikuoja tam tikrą priežastį – daugiau ar mažiau aktyvų veikėją – pastarose konstrukcijose (skirtingai nei *gėlė išsiskleidė*) vartojamas naudininkas predikato dinamiškumo atžvilgiu gali būti suprantamas tiek kaip posesyvinis, tiek kaip beneficentinis (plg. dar Payne, Barshi 1999: 20tt).

6.4. Baigiamosios pastabos

Iš to, kas pasakyta, matyti, kad tais atvejais, kai posesyvinis santykis gali būti pasakomas adnominaliniu kilmininku ir/arba laisvuju naudininku, jų vartojimui įtakos turi ne vienas veiksnys. Nors posesyvumui reikšti paprastai nežymėtas yra kilmininkas, esant tam tikroms semantinėms ar gramatinėms sąlygoms laisvasis naudininkas gali būti mažiau žymėtas nei adnominalinis kilmininkas. Trumpai tariant, vienais atvejais abiejų posesyvinių linksnių vartojimas yra opozicinis (*man skauda pilvuką vs. jo akyse mačiau pritarimą*) ar linksnis rodo reikšmės skirtumus (*jos_{poss} mama susirgo vs. jai_{ben} mama susirgo*), kitais – esama neutralizacijos: esant toms pačioms sintaksinėms ar konteksto sąlygoms abu linksniai iš principo gali būti ir yra vartojami pagrečiui, o vieno iš jų pasirinkimas susijęs su subtiliais semantiniiais niuansais ir linksnio vartojimo tendencijomis (plg. Hentschel, Menzel 2002: 334tt; Pete 1979: 428t).

Tais atvejais, kai posesyvinių santykių iš esmės galima reikšti tiek atributiniu kilmininku, tiek laisvuju naudininku, visgi matyti morfosintaksinio žymėjimo tendencijų, kurios susijusios ir su minėtomis hierarchijomis:

(i) Kuo individualesnis (gyvesnis) ir apibrėžtesnis posesorius, tuo didesnė posesyvinio naudininko vartojimo tikimybė.

(ii) Kuo predikatas yra dinamiškesnis ir intensyvesnis, tuo didesnė posesyvinio naudininko vartojimo tikimybė. Kitaip sakant: posesyvinio naudininko tikimybė auga predikato raiškos *statiškas* → (būsena → vyksmas → veiksmas) *dinamiškas* → *kauzatyvas* → *rezultatyvas* kryptimi, o tai koreliuoja su sakinio *intransityviniu vs. tranzityviniu* modeliu ir tuo pačiu su posesyvumo žymėjimu *pasyvas vs. aktyvas* atžvilgiu.

(iii) Inversinės (žymėtos) žodžių tvarkos sakiniuose posesyvinio naudininko vartojimo tikimybė yra akivaizdi. Sakinyje laisvuju naudininku linkstama sakyti temą. Pagal ekonomijos principą lietuvių kalbai būdinga, kad intransityvinės sakinio struktūros subjektas morfosintaksiškai žymimas taip, kaip tranzityvinės sakinio struktūros agentas, t. y. vardininku (plačiau žr. Holvoet, Semėnienė 2005: 35-64). Vadinasi, pavyzdžiui, intransityvinio subjekto funkcija vartojamos posesyvinės konstrukcijos posesumas bus žymimas vardininku, o posesoriaus morfosintaksinis žymėjimas koreliuoja su posesyvinės konstrukcijos vieta

predikato atžvilgiu: jei vardininku žymimas posesumas yra prepozicinis predikato atžvilgiu (t. y. SV), posesorių būdinga žymėti kilmininku, pvz., *Kontrimo ranka ir kojos lūžo* (KT), jei posesumas yra postpozicinis (t. y. VS), posesorių linkstama žymėti naudininku, plg. *Kontrimui lūžo* (plg. *Kontrimo) ranka ir kojos*. Morfosintaksinis posesoriaus žymėjimas koreliuoja ir su sintagminiu, arba diskurso, ekonomijos principu, kai gyvi, apibrėžti, referentiški ir temos statusą turintys posesoriai įtraukiami į diskursą kiek įmanoma anksčiau. Tranzityvinio sakinio modelio atveju matyti, kad juo arčiau prototipinio subjekto (gyvas, agentas) pozicijos sakinyje, būtent pirmosios, atkeliamas posesoriaus naudininkas, tuo labiau jis semantiškai sietinas su beneficentu, plg. *Nuo aršios pasvalietės nukentėjo ir niekuo dėta Joniškėlio gatvės namo gyventoja. JAI triukšmadarė krauju ištepė STRIUKĘ bei KŪNĄ, nes moteris bandė ją sugėdinti. Iškviešti policininkai į įvykio vietą atvyko tik namo gyventojų telefonu paraginti antrą kartą.* KT